

VRUCHTEN VAN DE REFORMATIE.*

Wie de vruchten der Reformatie in het Nederlandsche cultuurleven van de 16de en 17de eeuw wil plukken, moet zich van het samengesteld karakter van het religieuze leven dier dagen rekenschap geven.

---

*Hierdie artikel van prof. dr. G. van der Leeuw sal verskyn in die „Cultuurgeschiedenis van het Christendom” onder redaksie van prof. dr. Waterink, prof. dr. A. van Duinkerken, prof. dr. F. W. Grosheide, prof. dr. Ph. Kohnstamm, pastoor W. Nolet, Prof. dr. F. Sassen en prof. dr. G. Sevenster, en word met vriendelike toestemming van die N.V. Uitgeversmaatskappy, Elsevier, in die Herv. Teol. Studies gepubliseer.

De Reformatie is in de Nederlanden met macht doorgedrongen, maar zij heeft lange jaren slechts een minderheid geheel voor zich kunnen winnen. De overwinning op de Spanjaarden en Roomsgezinden werd in de noordelijke gewesten door een kleine minderheid bevochten, gelijk in de zuidelijke een minderheid, na Parma's ingrijpen, ten onder ging. Van de groote massa des volks bleef een groot deel traditioneel-roomsch-catholiek. En de invloedrijken en regeerenden, voor een niet gering deel tevens de ontwikkelden, waren weliswaar tegenstanders van kerk en priesterheerschappij, maar hun religieus standpunt was, voorzooverre het niet negatief-critisch was, dat van het Humanisme, niet dat der Reformatie. En ook toen de Hervormde godsdienst in calvinistischen zin de heerschende werd en het lidmaatschap van de Gereformeerde Kerk voor hoog en laag regel, beteekende dit allerm minst, dat het Nederlandsche volk of de Nederlandsche cultuur gereformeerd waren geworden. Het Calvinisme is in het samengesteld geheel in het Nederlandsch religieus en cultureel leven van onzen bloeitijd een zeer machtige factor, maar volstrekt niet de eenige.

Het kon ook moeilijk anders in een samenleving, waarin (anders dan in het gewelddadig tot de kerk teruggebrachte Zuiden) de Dissenters nimmer formeel van landsbedieningen waren uitgesloten (al was die uitsluiting dan ook de practijk) en de uitoefening hunner religie min of meer oogluikend werd geduld. De Nederlandsche cultuur is hier noch Dortsch noch puriteinsch, zooals HUIZINGA terecht opmerkt. Zij is samengesteld uit drie elementen. Vooreerst het H u m a n i s m e van de Erasmiaansche soort, dat sterk anticlericaal was, maar dezen afkeer niet minder scherp tegen de predikanten dan tegen den roomschen clerus deed gelden, — op den duur zelfs omgekeerd. Dit humanisme bouwt tot op zekere hoogte voort op den ouden catholieken bodem en het werkt met christelijke bouwstoffen in evangelischen zin. Het kan alleszins godsdienstig zijn, maar ook onverschillig — in ieder geval „libertijnsch”, d.w.z. vrij van kerkelijke binding. Roomschen en Protestant vinden elkaar hier, voorzoover zij geen ijveraarsneigingen hebben. De classieke oudheid speelt er een belangrijke rol. De normen der antieke deugd en antieke schoonheid trachten naar harmonie met die van het Evangelie. De Muiderkring is van dit milieu het classieke voorbeeld. Het omvat de meeste kunstenaars. De Roemers Visscher, Vondel, Jacob van Campen, Jan Steen . . . even zooveel Roomschen, die met Protestanten in nauwe aanraking leefden en werkten (zie, ook voor het vervolg, telkens: CORNELIA W. ROLDANUS, *Zeventiende eeuwse Geestesbloei*, 1938).

In de tweede plaats zijn er de D i s s e n t e r s, van wie de belangrijkste en voor dit tweede milieu meest tekenende de Doopsgezinden zijn. Zij zijn de oudste hervormden; zij zijn warm godsdienstig en beslist christelijk, al is noch hun dogma noch hun gemeenschap scherp

omlijnd. Zij hebben vele martelaren gesteld en al spoedig vele voortreffelijke burgers en kooplieden. Hun cultureele invloed is niet bijzonder duidelijk, maar in het geheel van het volksleven vormen zij een niet te onderschatten factor. De rustige Nederlandsche burger, vroom maar niet drijfverig, christelijk maar zonder behoefte aan de klaarheid van het dogma, eenvoudig van zeden en afkeerig van geweld, die ook thans nog zeer veel voorkomende burger draagt een doopersch erfdeel mede, ook al heeft hij nimmer doopers tot voorvaderen gehad.

En dan is er het derde element: de Calvinisten. Men behoeft slechts een boek als dat van H. ENNO VAN GELDER, *Revolutionnaire Reformatie* (1943) te lezen om onder den indruk te komen van hun kracht. Die kracht brak de beelden en nog vele andere dingen. Het oorspronkelijke Calvinisme is ten onzent eerst destructief, dan pas constructief. Het is revolutionnair en reformatorisch. Het is absolutistisch. Het weet maar één ding: de eere Gods in zuiveren dienst. Het is dus niet het meest geschikte milieu voor den bloei der cultuur. Het is zelfs tot op zekere hoogte aan de cultuur vijandig. Het is als een smal, scherp zwaard, fel en snijdend, niet als de breede ploegschaar. Voor den rijkdom en de breedte der cultuur (die bovendien met zovele banden aan het catholieke verleden, aan het humanistische heden is gebonden), is weinig plaats: het zwaard snijdt de banden door. En onder den rook van de brandstapels, in het rumoer van den beeldenstorm, in het avontuur van den Geuzenstrooptocht, in het levensgevaar van de hagepreek is weinig aandacht mogelijk anders dan voor de elementaire dingen van leven en dood, van God en duivel.

Maar waar een sterk geloof de harten vervult, raakt dit vanzelfsprekend ook de cultuur. En zoo kunnen wij dan zeggen, dat, al is de Nederlandsche cultuur zeker niet Calvinistisch, er niettemin van het Calvinisme een sterke invloed op kunst en wetenschap is uitgegaan. Het is als met ons volk zelf, dat ook in geen periode van zijn bestaan in zijn geheel en volkomen calvinistisch is geweest, maar welks karakter, ja, welks bestaan zelf, niettemin zonder het Calvinisme ondenkbaar is.

Nog één factor moet daarbij in aanmerking worden genomen; die bestaat in hetgeen HUIZINGA *het stedelijke karakter van de Nederlandsche samenleving* noemt. Ons geestelijk leven speelt zich in de zeventiende eeuw hoofdzakelijk in de steden af. En binnen die steden heerschte een vèrgaande geestelijke democratie. Wederom is de Muiderkring het voorbeeld. Vondel was zeker geen patriciër. De geestelijke goederen waren niet gebonden aan rang of welstand. En hier spreekt reeds dadelijk de Hervorming een woordje mee: de predikanten vormen een schakel tusschen hoog en laag, tusschen regenten en volk. Niet zelden bemoeiden zij zich met de cultuur in negatieven zin. Denken wij aan Vondels strijd om de Amsterdamsche Akademie. Maar

over het geheel werkt hun invloed en hun humanistische beschaving er toe mede om het algemeene geestelijke peil te verheffen.

Want het is dwaasheid te meenen, dat het Calvinisme alleer. een cultuur-smorende factor is geweest en dat zijn opkomst tevens de ondergang, althans van de kunst beteekent. Ongetwijfeld snijdt het calvinistische zwaard de meeste banden door, die ons volksleven aan de catholiek-christelijke middeleeuwsche cultuur binden. Deze sterft af: het volkslied en de volksdans verdwijnen in de noordelijke gewesten, de groote nederlandsche muzikale traditie vindt in Sweelinck een bekroning, maar ook een besluit, de schilderkunst verliest haar middeleeuwsch-christelijke inspiratie en vindt nieuwe banen. Het taaiste was de rederijkerstraditie in de literatuur. Maar hier, als in de schilderkunst, baant zich een nieuw stijl- en levensbesef een weg: het Barok stelt nieuwe wetten. Vondels catholicisme is een ander dan dat van Ruusbroec of Anna Bijns, Rubens' heiligen en Madonna's vertoonen nauwelijks meer verwantschap met die van de Van Eycks of Rogier van der Weyden, laat staan met die der Gotiek.

Het zou zeer verkeerd zijn deze algemeene verandering van levensbesef uitsluitend op rekening van de Hervorming of — voor ons land — van het Calvinisme te schuiven. De lijnen loopen dooreen. De verandering raakt Roomsch en Gereformeerd: Vondel en Revius, Rubens en Rembrandt. En in den levensstijl van het Barok zijn vele elementen, die met den calvinistischen levensstijl even weinig harmonieeren als met dien van het Catholicisme der late Middeleeuwen en der vroege Renaissance.

In dit groote afstervingsproces is het calvinisme zeker een factor, maar niet de beslissende. Het heeft de verschuivingen verhaast en radicaler doen uitvallen. Maar het heeft reeds spoedig ook getracht een bijdrage tot een neuen opbloei der christelijke beschaving te leveren.

Wij moeten ons ook den zestiende-eeuwschen calvinist niet uitsluitend voorstellen onder de gedaante van Dathenus, den fellen drijver en strijdbaren geloofsheld, den tegenstander van Oranje's breede vizie op de volkseenheid, den haastigen en slordigen berijmer van de psalmen. Er zijn ook geheel andere figuren, als Marnix, en zelfs ontbreekt het niet geheel aan calvinistische mannen van de wereld, als Philip Sydney, de Engelsche cavalier, humanist en dichter, aristocraat en soldaat, maar tevens geloovig gereformeerde — als Clément Marot, de voorganger van Datheen, die de eerste Fransche psalmen dichtte (heel wat gelukkiger dan zijn Nederlandsche navolger), een merkwaardige figuur, tusschen hoveling en lakei van den Franschen koning, man van de wereld en zeer wereldsch dichter, niet vrij van de losse zinnen zijner eeuw, toch ook weer een man, die niet schroomde zijn vrijheid en leven herhaaldelijk te wagen voor zijn gereformeerd geloof, — al is het ook

weer niet toevallig, dat deze beiden, de een Engelschman, de ander Franschman waren en zal men hun gelijke onder de eigenlijke Nederlanders niet zoo spoedig vinden.

Tenzij men onder het calvinistische element — en men kan dat eigenlijk niet laten — ook die aanzienlijke beweging begrijpt, die zich in het Remonstrantisme baan brak en die, hoewel zich met nadruk Gereformeerd noemend, trekken met de Anglicanen gemeen heeft, tegenover Rome meer open staat (Hugo de Groot!) en in het algemeen een breeder, catholieker vroomheid toont dan hun contraremonstrantsche tegenstanders. Het is niet toevallig, dat het eerste Nederlandsche gezangboek van 1615, dat uit den remonstrantschen hoek kwam en nimmer is ingevoerd, een sterk catholieken (niet Roomschen!) inslag vertoonde en in de keuze der liederen blijk gaf op de continuïteit van de hymnologische traditie door opneming van een aantal oudkerkelijke gezangen veel meer prys te stellen dan dit bij de tegenstanders het geval was.

Vast staat in ieder geval, mogen wij met Huizinga zeggen, dat de moed, de geestkracht en de zedelijkheid van het calvinisme den jongen Nederlandscher staat en zijn dienaren tot hun grootsche daden heeft bekwaamd. Vast staat ook, dat niet eerst toen het calvinisme zijn positie gevestigd had, maar reeds midden in den strijd, het een ernstige poging deed om een nieuwe beschaving te grondvesten in het gezuiverde geloof: de stichting der universiteit te Leiden. Al moet daar weer dadelijk worden bijgevoegd, dat deze hoogeschool, evenmin als later de andere, een specifiek gereformeerd karakter heeft gedragen en „allerley goede eerlycke ende vrije kunsten ende wetenschappen” heeft gediend,—toch ging de drang naar wetenschap hier uit van de gereformeerde religie zoo goed als van Oranjes wensch naar „onderhoud der vryheyd”. De — zeker ongewilde — samenwerking tusschen religieus-gereformeerde en zedelik-stoïsche geestelijke elementen bij den opbloei van een nieuwe beschaving is voortreffelijk gekenschetst door WILHELM DILTHEY (*Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance and Reformation*): „Welch eine glorreiche Blüte erlebte damals dies einzige freie Gemeinwesen der damaligen Welt (de Nederlanden). Es ruhte auf der Grundlage eines durch Handel und Industrie mächtigen Bürgertums, getragen von der aktiven reformierten Religiosität. Es gewährte den freien Denkern und Schriftstellern zuerst in Europa eine sichere Zuflucht . . . Leiden wurde die erste Universität im modernen Verstande; denn das Material einer solchen ist die Verbindung des Unterrichts mit der unabhängigen Forschung als ausdrücklichem Zweck des Universitäts-betriebs.”

DILTHEY noemt daarbij, naast den invloed der gereformeerde vroomheid, de Stoïsch-natuurrechtelijke gezindheid van mannen als Justus Lipsius, Gerard Vossius en Heinsius. Zoo moge het waar zijn, wat HUIZINGA zegt: „Onder de allergrootste namen van hen, die vorm of

gedachte schiepen, is er geen van een ijverig calvinist: niet Grotius, niet Vondel, niet Rembrandt" (*Nederlands Beschaving in de zeventiende eeuw*).—even waar is zeker, dat het voedzame brood van onze zeventiende-eeuwsche beschaving nimmer zou zijn gegeten zonder den gist van het gereformeerd christelijk geloof.

* * * *

Gaan wij thans de verhouding van dit geloof en de verschillende takken van kunstbeoefening nog kortelijks na.

De nauwelijks te overschatten beteekenis van den Statenbijbel voor het geestelijk en literair leven, maar ook voor de gansche nederlandsche beschaving werd onlangs, bij zijn eeuwfeest, uitvoerig in het licht gesteld (*De Statenvertaling 1637-1937*, 1937). In deze bijbelvertaling hebben sterke geloofsactiviteit, gedegen humanistische eruditie en hartstochtelijke drang tot opvoeding een monument geschapen, dat zoowel in de Kerk als in de algemeene cultuur- en literatuurgeschiedenis zijn omgeving beheerscht. Welk een invloed deze vertaling (evenals die van Luther en de Engelsche elders) gehad heeft, niet slechts op de literatuur in den engeren zin, maar op de taal als zoodanig, behoeven wij hier niet uiteen te zetten. Zonder de Statenvertaling waren wij vermoedelijk ook aan het spreken gegaan, maar anders dan wij het nu doen. En een van de moeilijkst te overbruggen afstanden tusschen Roomsche en Gereformeerde Nederlanders blijkt meer en meer te zijn het feit, dat de eersten van den Statenbijbel den invloed slechts indirect konden ondergaan.

Voor de vorming van de taal moet ongetwijfeld ook een niet zoo heel geringe invloed worden toegeschreven aan de Gereformeerde Liturgie. Onze vaders hebben hetgeen zij aan de overgeleverde Catholieke Liturgie afbraken, trachten te vergoeden door de samenstelling van Formulieren voor de verschillende kerkelijke handelingen, als H. Avondmaal, H. Doop enz., en Gebeden voor verschillende gelegenheden. Van deze liturgische teksten zijn de Formulieren ten deele naar Calvijns ten deele naar voorbeelden uit de Palts bewerkt, de gebeden in den regel naar oude catholieke modellen. Veel in deze liturgie is met recht classiek geworden; zoo het Avondmaalsformulier en het Avondgebed. In de beste van deze liturgische teksten is een gewijdsheid, een stoerheid en statigheid, tegelijk een concreetheid en precisie van zeggingskracht bereikt, die aan onze taal niet is voorbijgegaan. Men moet bedenken, dat geslacht na geslacht de meeste van deze teksten van buiten kende en, ten deele, nog kent.

Dit alles beteekent nu weer niet, dat de directe invloed van het Calvinisme op onze literatuur zoo bijzonder groot is geweest. Dat onze grootste dichter, Vondel, Roomsch is geworden, is zoo ongeveer

het eerste feit, dat hem, die zich zet om na te denken over de verhouding van onze literatuur en het Christendom, invalt. Dat hij echter Doopsgezind geweest is en van deze herkomst, als zooveel Nederlanders, altijd de signatuur is blijven dragen, wordt minder vaak bedacht, maar is niet minder belangrijk (verg. G. BROM, *Vondels Geloof*, 1935; F. SCHMIDT DEGENER, *Phoenix; Rembrandt en Vondel*, 1942). Ook in de Roomsche kerk vond Vondel, daar zij immers „onder het kruis” ging, het ideaal der Doopers terug (K. HEEROMA, *Protestantsche poezie der 16de en 17de eeuw*, 1, 1940). Overal in onze literatuur is de humanistisch-christelijke geest, wars van alle kerkelijk-dogmatische beperking, sterk in het geloof en krachtig in de liefde, steeds machtig geweest. Wij vinden dien bij Coornhert en Camphuysen. Bij den laatsten komt het standvastig-lijdzame van het Doopersche type in den ruimsten zin wel zeer schoon uit :

Al wie godzaliglijk na Christi wil wil leven,
Verdrukking is zijn lot, 't zij d'een of ander tijd.

Hij is er toe gezet, hij moet er zich toe geven.

Met Christo erft geen mens dan die eerst met hem lijdt.

(Toeverlaat der Rechtveerdigen onder 't Nieuwe Verbond.)

Wat Vondel van doopersch roomsch doet worden, is wellicht nog meer zijn sterke drang naar de mystieke praal van het Barok, dan een verandering van geloofsbesef. Schmidt Degener doet ons den ganschen afstand gevoelen, die er ligt tusschen den echt-catholieken hymne *Stabat Mater dolorosa* en Vondels barokke vertaling *Jesus' nat bekrete moeder*. Vondels grootsche zwier, zijn plechtig gebaar, zijn fel bijtend hekelwoord hebben deel aan bijna de geheele zeventiende-eeuwsche geestelijke wereld van Nederland: het libertijnsch humanisme, de barokke devotie voor een altaar met veel goud, — van Calvijn en de stil hartstochtelijke kracht der Gereformeerden hebben zij niets. Maar daar waar Vondels geloof het zuiverst en krachtigst spreekt, rijst zijn dichtersfiguur boven alle confessioneele verschillen uit en spreekt hij de christelijke taal van alle tijden. Zoo in dat schoonste gedicht ter eere Gods, dat in de Nederlandsche taal werd geschreven: *Wie is het, die zoo hoog gezeten*. En vooral ook in die innige andere *Rei*, die eindigt :

De hemel heeft het klein verkoren,
Al wie door ootmoed wordt herboren
Die is van 't hemelsche geslacht.

Het zou echter ook weer te veel gezegd zijn, wanneer men beweerde, dat het Calvinisme geen groote dichters heeft voortgebracht. Alleen reeds de naam van Milton is hier voldoende, dien men den puriteinschen Dante zou kunnen noemen. De grootschheid van zijn vizie,

de kracht waarmee hij de elementen der geschapen wereld inbouwt in den majestueuzen vorm van het christelijk geloof, de dramatische spanning, waarin het lot van mensch en duivel verloopt, en vooral ook de schoonheid en liefelijkheid van het vers, — staan zeker bij den grooten Florentijn niet te zeer achter. — Wij Nederlanders vergaten tot voor kort, dat, hadden wij dan ook geen grooten epicus, die bij onzen landaard kwalijk zou passen, wij niettemin een groot calvinistisch dichter bezeten hebben: Revius. Hij is allermint calvinist in den exclusieven zin. Integendeel, hij gevoelt en gelooft catholiek. Van sommige oudkerkelijke hymnen heeft hij prachtige nederlandsche bewerkingen gegeven, die eerst ons geslacht in de kerk zingt. En hij moet waarlijk catholiek voelen, die zoo over Maria kan schrijven als Revius:

Gezegen is de maagd, de kroon van alle maagden,
Den tempel van Gods Zoon en wezenlijke kracht,
Den schonen dageraad, waardoor ons nu toelacht
De Zonne, daar zo dik de Vaderen na vraagden.

Gelukkig, meer als die, die ooit den Heer behaagden,
De zuster van haar kind, de dochter van haar dracht,
De bruid van die ze zelf ter wereld heeft gebracht,
In wiens ontvankenis beid' aard en hemel waagden ¹⁾.

Welzalig zijn voorwaar haar ongeraakte borsten,
Waarna de Bronne zelf des levens placht te dorsten,
Welzalig is de schoot, waarin Hij heeft gerust:

Maar zalig bovenal zijn zulke, die haar leven
(Gelijk Maria dee) tot zijnen dienst gegeven,
En hebben in zijn woord haar hartelijke lust.

Maar tevens is hij het levend bewijs, dat een echt catholieke gezindheid zich met waarachtig gereformeerd geloof laat vereenigen. Of wat is er meer typisch calvinistisch gedacht dan het verwijt aan hen, die Elia zoeken, terwijl hij opgevaren is, in het gedicht *Hemelvaart*:

't Verdwaalde Christendom gaat nog denzelven pad:
Want Christus is voorlang ten hemel opgestegen,
Nog zoekt men hem alhier op ongebaande wegen,
Of in een enge slot, of in een verre land,
En meest in brood en wijn, die doch ter rechterhand
Zijns Vaders is verhoogd. Daar zoeken hem zijn vrienden,
En die hem elders zoekt en zal hem nergens vinden.

---

¹⁾ Wankelden.

Hier is het of wij Calvijn en het Avondmaalsformulier hooren spreken. En Luther hooren wij in *God Zoeken*:

Diogenes met een ontsteken lantaren
Zocht mensen op de markt daar duizenden vergaren.
Die schimper had wat rechts: maar ziet hoe menig zot
Nu bij den hellen dag gaat tastende na God:
Niet bruikende zijn woord om zekerlijk te treden,
Maar de beroekte hons ²⁾ van menselijke reden.
Die hem verwerret in een doolhof zonder end,
Zoodat van duizenden hem kwalijk een en kent.

Hier is niets van natuurrecht, niets van humanisme, hier is de volle reformatorische paradoxie des geloofs. Het hart van Revius' vroomheid klopt wel in zijn kerkbesef, en in zooverre is hij toch wellicht meer gereformeerd-catholiek dan catholiek-gereformeerd. Dit blijkt in de welbekende versregels over de kerk als aambeeld, maar niet minder in *Brandende Bos*:

Hoe komt 'et dat den Bos tot aan den hemel blaket
En door zo grotèn vier tot asse niet geraket?
Verwondert u des niet, o Moze, lieve man,
Want God is in den bos die ze bewaren kan.
Hoe komt 'et dat de kerk als in een oven gloeiet,
Vervolged, onderdrukt, en even heerlijk bloeiet?
Verwondert u des niet, o Christen, want de Heer,
De Heer is in zijn kerk: die laat ze nimmermeer.

(Zie voor Revius: W. A. P. SMIT, *De dichter Revius* 1928).

De meest Nederlandsche dichter — wanneer hij de meest Nederlandsche is, die den Nederlandschen middelmaat het getrouwst reproduceert,—is zeker niet de meest calvinistische, al kan aan zijn rechtzinnigheid geen twijfel bestaan: Jacob Cats was meer moralistisch dan dogmatisch aangelegd. En wanneer het calvinisme den hoogsten top van onzen Parnassus niet heeft weten te bereiken, het verdraagt zich evenmin met de middelmatigheid.

Het beste en meest treffende beeld van den invloed van het Christendom op de Nederlandsche dichtkunst van den gewonen zeventiende-eeuwer, die geen uitgesproken humanist of calvinist was, geeft de reli-

---

²⁾ dievenlantaarn.

gieuze poezie van Gerbrand Adriaansz. Brederoo. Waar vinden wij
Hollandscher klank dan in zijn *Jaarlied* :

Het jaar vernuwt wel alle jaar,
Al zingen wij 't nu met elkaar,
    Wat legt daaraan bedreven,
Als wij niet in onszelven treen
En God de Heer met dankbaarheen
    Het zijne niet en geven?
De vrome volgen zijn gebod,
En gaan uit haar zelf in tot God,
    Om wie zij 't al verliezen.
Maar 't wereldsch volk is zoo verkeerd,
Dat het de Rijkdom meer begeert
    En laten God vervriezen.

O zotte menschen als wij zijn,
Hoe oordeelen wij na den schijn
    Van uiterlijke zaken :
Kwam Christus zichtbaar, bar en bloot
En bad om huisvest of om brood,
    Hij zouw niet in geraken.
Elk sluit de poort van zijn gemoed
Voor God, het allerhoogste goed,
    Die dat gedooft met smarten.
Hij werd ter wereld niet geteeld
In overvloed van lust en weeld'
    Maar in gebroken harten,

In stallen daar de beestigheid
Der zonden zijn gansch uitgeleid,
    Daar 't alles is doorluchtig,
Dezulken lieft hij aldermeest
En maakt ze door zijn goede Geest
    In waarheid recht godvruchtig.
Die God uit liefd' en ijver mint,
Die gaat tot God, daar hij Hem vindt :
    Dat's in zijn eigen leden.
Neemt als een bijtjen uw genot,
En wilt uw grooten overschot
    Aan Gods armen besteden.

Brederoo was een eenvoudige Amsterdamsche schilder, die tot de
dichtkunst overging, en behalve door zijn schildering van het Amster-
damsche leven, in zijn minnedichten groot was. Dat zulk een „gewoon

artist" deze toonen weet te vinden, spreekt sterker van het Christelijk karakter der eeuw dan Revius of Vondel (Zie voorts: W. A. SMIT, *Dichters der Reformatie in de zestiende eeuw*, 1939).

* * * *

Wij zinspeelden er reeds op, dat de groote „Nederlandsche" muzikale traditie na de Hervorming niet is voortgezet en dat het Calvinisme hiervoor, zij het slechts zeer ten deele, verantwoordelijkheid draagt. Op dit punt is er een geweldig verschil tusschen Duitschland en Nederland, tusschen Luthersche en Gereformeerde hervorming. Wij zagen hoe in Duitschland de verbazingwekkende, ja ademroovende opbloei van de muziek uitgaat van de Hervorming en bij Luther begint. Nu mag zeker niet gezegd worden, dat Calvijn en het gereformeerd protestantisme tegen de muziek als zoodanig gekant waren. In Calvijns beroemde voorrede voor zijn geschrift over den eeredienst blijkt, dat hij de muziek in den dienst Gods allermist missen wil. Ook is bekend wat hij gedaan heeft voor den zang van de psalmen op volksmelodieën. Ten slotte hebben wij aan Calvijn dat meesterstuk van kerkliedboek te danken, het *Gereformeerde Psalter*, berijmd door Clément Marot en Beza, op muziek gezet door Léon Bourgeois en Maître Pierre (verg. G. VAN DER LEEUW en K. PH. BERNET KEMPERS, *Beknopte Geschiedenis van het Kerklied*, 1939). In elementaire kracht, sterken toon, vroom vertrouwen worden deze psalmliederen nauwelijks door eenig genre van kerkliederen overtroffen en de Geneefsche melodieën dragen daartoe zeker niet het minst bij.

Voor het geestelijk volkslied heeft het Calvinisme dus zeker veel gedaan. De Fransche psalmen zijn echte volksliederen geworden, ook ten onzent en zelfs in Duitschland. Zij hebben den eisch van „poids et majesté", door Calvijn aan het kerklied gesteld, de eeuwen door vervuld. En zelfs de schandelijke wijze, waarop de achttiende en de negentiende eeuw de melodieën hebben ontlusterd, heeft den glans van het gereformeerde psalmlied niet kunnen verdooven. Thans, nu wij het weer in zijn echten staat leeren zingen, blijkt het een meer dan ooit levend bezit.

Maar Calvijn, daarin zeer verschillend van Luther, was bang voor de zelfstandige ontplooiing van de muziek. De polyphone ontwikkeling van het koraal, die in Duitschland zulk een hooge vlucht nam en die — naast de ontwikkeling van de dansmelodie — de geheele Deutsche muziekgeschiedenis tot en met Bach bepaalde, ontbreekt in het gereformeerde protestantisme, omdat Calvijn de uitbreiding en ontplooiing van de koraal melodie in den eeredienst van den beginne tegenhield. Er is wel een gereformeerd kerklied — een van de schoonste! — maar geen gereformeerde kerkmuziek. Zelfs in Duitschland vindt de jonge Bach

aan een gereformeerd hof geen emplooi voor zijn kerkelijk streven en moet zich beperken tot de instrumentale, door de dansmelodie geïnspireerde muziek. — Het heeft weliswaar niet ontbroken aan pogingen om de prachtige, nu eens stormachtige, dan weer stil schrijdende psalmmelodieën, meerstemmig en contrapuntisch te ontwikkelen — de namen van Bourgeois zelf, van Goudimel (die in den Bartholomaeusnacht als Hugenoot viel), Claude le Jeune in Frankrijk, Sweelinck ten onzent, moeten hier met groote eere worden genoemd. De invloed van het hugenootsche psalter is dan ook én religieus én muzikaal zeer groot geweest. Reeds in de 16de eeuw verschenen er niet minder dan honderd en acht Fransche uitgaven. Een merkwaardig kaartje op het titelblad van de Duitsche uitgave van Lobwasser, die in de Duitsche landen zeer geliefd was, toont de verspreiding over Frankrijk, Duitschland, Hongarije, Skandinavië, Engeland en de Nederlanden, terwijl zelfs Italië de psalmen zong.

Al genoten dus de psalmen een groote populariteit — reeds in den aanvang der Hervorming zong geheel Frankrijk ze, ook de Roomschen! — en al ontbrak het niet aan pogingen om van hun bloei de muzikale vruchten te plukken — van een grooten invloed op de muziekgeschiedenis, zooals het Duitsche koraal die in zoo geweldige mate had, kon geen sprake zijn. Reeds Bourgeois' vierstemmige zettingen werden te Genève uit de kerk geweerd en Sweelincks meesterlijke Psalmzettingen wortelden zoo weinig in den eeredienst, dat de Nederlandsche toondichter den Franschen text kon gebruiken. Nu moeten wij deze muzikale onvruchtbaarheid ook weer niet beschouwen als een echt calvinistische ondeugd. Zij is slechts een bepaald gereformeerde vorm van een neiging, die wij ook elders in de kerkmuziek tegenkomen en die wij niet anders dan hoogelijk kunnen respecteeren. Calvijn wenscht voor het kerklied ter eere Gods de grootste soberheid te bewaren, opdat niet de kunst en de exuberantie van de expressie de biddende uiting van het geloof in den weg zouden staan. Daarom beperkt hij de muziek in de kerk tot het eenstemmig volkslied. En daarin deed hij niet zooveel anders dan de Christelijke kerk reeds gedaan had, toen zij het sobere, eenstemmige Gregoriaansch tot haar lied bij uitnemendheid maakte, en dan zij in onzen tijd weer doet, wanneer zij tracht dezen muzikalen vorm althans de geestelijke en liturgische suprematie te verschaffen boven de meerstemmige, contrapuntisch ontplooiende compositie en wanneer zij dit zoover drijft, dat zij zelfs (al weer juist als de oude Gereformeerden) alle instrumentale begeleiding afwijst. Wanneer wij zien dat er in onzen tijd, zoowel bij de Roomsch-Catholicken als bij de Lutherschen en Anglicanen, een sterke strooming is, die voor de kerkmuziek terug wil keeren tot de oorspronkelijke soberheid, dan kunnen wij Calvijn en de Gereformeerde Kerken niet te hard vallen over het feit, dat zij den opbloei der muziek hebben tegenge-

houden. Al blijft het ons spijten, dat de belofte van een Sweelinck niet werd vervuld, dat onze Nederlandsche muzikale traditie werd afgebroken en dat wij geen Schütz of Bach in onze muziekgeschiedenis kunnen aanwijzen. — de motieven zijn rechtstreeks uit het geloof ontsprongen en houden misschien een belofte in, dat, wanneer de gereformeerde kerkmuziek zich eindelijk zal ontvouwen, zij sommige van de misslagen van haar zusters elders zal weten te vermijden.

Dat juist in hetgeen gewoonlijk onze bloeitijd wordt genoemd, ons Nederlandsch volkslied afsterft, heeft J. POLLMAN aangetoond (*Ons eigen volkslied*, 1936). Dat het Calvinisme daarbij een zoo beslissende rol zou hebben gespeeld als hij beweert, lijkt weinig waarschijnlijk aan wie in het oog houdt, dat de ondergang van ons volkslied slechts een moment is in een algemeen Europeesche ontwikkeling die van het volkslied af naar het kunstlied voert, en dat het Calvinisme ons volkslied nog juist vóór zijn ondergang met de prachtige psalmliederen heeft verrijkt.

En daarmee niet alleen. Want ook het Geuzenlied en de liederen van Valerius moeten tot de volksliederen worden gerekend. Vooral de eerste geven op onnavolgbare wijze uiting aan hetgeen leefde in de harten van het strijdende gereformeerde volk der zestiende eeuw. In een lied — om slechts een enkel te noemen — als het volgende zingen zoowel de gereformeerde vroomheid als de revolutionaire kracht, het ontluikende nationale besef en de nuchtere koopmanszin :

Helpt nu uself, soo helpt u Godt
Uyt der tyrannen bandt en slot,
Benaude Nederlanden!
Ghy draecht den bast ³⁾ al om u strot,
Rept flucks u vrome ⁴⁾ handen!

De Spaensche hoochmoet, vals en boos,
Sant u een beudel ⁵⁾ goddeloos,
Om u godloos te maecken;
Gods woord rooft hij door menschengloos ⁶⁾
En wilt u 't ghelt ontschaecken.

Soo neemt hij elck syn hooghste goet :
Die 't Woort, der zielen voedsel soet,
Om draf niet willen derven,
Becoopen 't met haer roode bloet
Of moeten naeckt gaen swerven.

---

³⁾ strop.

⁴⁾ flinke.

⁵⁾ beul.

⁶⁾ menschelijke praat.

O Nederland ghy zyt belaen,
Doodt ende leven voor u staen:
Dient den tyran van Spangien,
Of volght, om hem te wederstaen,
Den Prince van Oraengien.

Dat vele van de melodieën der Geuzenliederen, evenals die van Valerius, van vreemden oorsprong zijn, doet aan hun Nederlandsch karakter niets af. De innige vereeniging van woord en toon heeft bij de mooiste liederen van beide soorten aan het lied als zoodanig een echt Nederlandsch karakter gegeven, dat den buitenlander dan ook terstond opvalt. Bovendien heeft deze eenheid van menig lied een waar meesterstuk gemaakt, als bij voorbeeld van het welbekende *Merckt toch hoe sterck* en het minder bekende *Heere, keere van ons af*, op het beleg van Haarlem. De notaris uit Veere heeft wel zeer gelukkig het beste wat in ons volk leefde en leeft, gegrepen. Zijn dicht is „stellig in zijn hoogtepunten een der fierste uitingen van het Nederlandsche, juister het Hollandsche en Zeeuwsche nationalisme uit het begin der zeventiende eeuw. Bovendien is (het) kenmerkend voor de karaktereigenschappen van den zeventiende-eeuwschen Calvinist” (P. J. MEERTENS, in *Adriaan Valerius' Nederlandsche Gedenckclanck*, uitg. Wereldbibliotheek, 1942). Na eeuwen van vergetelheid is Valerius dan ook op weg om als echt volkslieddichter een soort nationaal geweten te worden, en wij zijn hem nog nooit zoo dankbaar geweest als nu wij in de verdrukking, in de kerk en daarbuiten, ons aan zijn woord en toon hebben mogen sterken.

Overigens moeten wij niet meenen, dat de ondergang van ons eigen muziekleven, zoowel van het volkslied als van de groote kunst, zich snel heeft voltrokken. In de zeventiende eeuw heerscht een opgewekt en veelal beteekenisvol muzikaal vertier. Het Calvinisme heeft dit dan niet bevorderd, gesmoord heeft 't het zeker evenmin. Er werd veel gezongen in ons land, men behoeft maar de schilderijen onzer groote meesters te bezien om den nagalm te hooren. Vele melodieën hadden internationale geldigheid en Nederlandsche dichters schreven teksten, die w.i.w. in den regel beneden den maatstaf bleven aan het volkslied te stellen, maar toch aan andere maatstaven meer dan voldeden. De namen Brederoo, Hooft, Starter zeggen genoeg.

Weliswaar bewoog dit muziekleven zich vrijwel geheel naast het Christelijke, kerkelijke, Van de kerk gaat hoe langer hoe minder muzikale invloed uit. Constantijn Huygens, het veelzijdig genie, oerhollandsch dichter, componist ver boven de middelmaat, laat zich in zijn monodische liederen door psalmen en geestelijke teksten inspireeren. Maar hij vindt geen navolging van groote beteekenis. Terwijl in de kerk de geestelijke volkszang degenereert tot wat hij tot voor kort nog

was en soms nog is, en alle andere muziek in den eeredienst zwijgt.

Want weliswaar waren er de orgels en de voortreffelijke organisten, de Sweelincks vooraan. Aan het orgel en vooral aan den orgelkast en het orgelfront hebben onze vaders veel geld en veel kunstzin besteed. Zooals in Duitschland de verloren praal van altaren en misgewaden werd vervangen door de grootsche structuur der kerkmuziek, zoo in Nederland door de weidsche pracht van het barokke orgelfront. Maar achter dit vaak al te pronkerig, in het Godshuis weinig passende front stak een klinkend instrument en speelde een levend kunstenaar. Het is niet te veel gezegd, dat het orgel en de organist in de periode van het afsterven en den doodsslaap van onze muziek de kiem nog hebben bewaard van latere ontwikkeling (zie A. BOUMAN, *Onze oude orgels*, 1944). Weliswaar zweeg het orgel in den eeredienst. De groote Sweelinck heeft nimmer in een dienst gespeeld. De organist was stadsdienaar. Hij gaf orgelbespelingen op verlangen van den magistraat, veelal tegen den wensch van den kerkeraad in ⁷⁾. Hij speelde na den dienst of geheel los daarvan, met speellieden, dus orgel met viool, fluit enz. En al geschiedde dit in de kerk, het was een zuiver wereldlijke aangelegenheid. De jeugd en de beau monde promeneerde onder de hooge gewelven, terwijl de organist zijn instrument bespeelde. Het waren concerten met onze negentiende-eeuwsche societeits- en parkconcerten te vergelijken. Met dat al hebben deze orgelbespelingen de ontwikkeling van de orgelmuziek gewaarborgd en met de muziekcolleges gezorgd, dat de muziekbø oefening althans niet geheel stakte. De inspiratie was echter hoofzakelijk wereldlijk en wij mogen niet aannemen, dat het „muziekcollege van die gereformeerde religie”, dat te Nijmegen in 1632 fungeerde, met die religie iets meer dan den naam gemeen had (verg. ook D. J. BALFOORT, *Het Muziekleven in Nederland in de 17de en 18de eeuw*, 1938).

* * * *

In de groote bouwkunst van onzen bloeitijd heeft de Reformatie en ook het Christendom weinig aandeel. Zij is voor alles burgerlijk. De Gereformeerde gemeenten betrokken de middeleeuwsche godshuizen, — en treurig genoeg mishandelden zij ze, toen ze er preekkerken van maakten met miskenning van hun structuur als een levend geheel. Het zou tot onzen tijd duren voor men zich weer ging bezinnen op de mogelijkheid om een christelijke kerk te gebruiken naar haar oorspronkelijke bedoeling en het bouwwerk weer tot zijn recht te doen komen

---

⁷⁾ Van begeleiding van den gemeentezang door het orgel is slechts op den langen duur, vooral onder invloed van HUYGENS' *Gebruik of ongebruik van het orgel* (1641) sprake.

door het zijn cultische functie te hergeven. — Natuurlijk is er schoonheid in een leege witgekalkte kerk, een schoonheid, die een Saenredam ons leerde zien. Maar wie daarin een specifieke protestantsche schoonheid wil zien, vergeet, dat hij niets anders ziet dan de schoonheid van lijn en ruimte, die de catholieke bouwmeester schiep en die alle ontluistering doorstond.

Er werden ook nieuwe kerken gebouwd, soms zeer mooie: de de ronde Luthersche te Amsterdam, de Marekerk te Leiden, de Nieuwe Kerk te Groningen en 's Gravenhage, de Oostkerk te Middelburg. Maar ook deze hebben niets Gereformeerd; zij zijn alle opgetrokken in den zoogenaamden centralen bouw, naar het model van de Italiaansche renaissance. Wie de Santa Maria della Salute te Venetië kent, kent ook deze bouwwerken (verg. M. D. OZINGA, *De Protestantsche kerkbouw in Nederland van de Hervorming tot den Franschen tijd*, 1929).

De beeldhouwkunst had in onzen bloeitijd niet al te veel emplooi. Het waren in hoofzaak grafgesteenten, die zij voortbracht, en deze hadden weliswaar hun plaats in de kerk, maar zij waren aan het wezen van den eeredienst en van de kerk nog vreemder dan de orgelfronten. Tot op den huidigen dag zijn zij de soms schoone, veelal praalzieke getuigen van het feit, dat de vaders het rechte kerkgebruik niet konden vinden: op de plaats van Godsverheerlijking en sacramentsviering verkondigde de beeldhouwkunst den renaissance-roem van een dood lijk. Slechts bij de tombe van den Vader des Vaderlands kunnen wij daarin berusten.

En ook het soms prachtige beeldhouwerk aan kansels en lambrizeeringen draagt gewoonlijk een uitgesproken renaissancistisch karakter. De afschaffing van de Christelijke symbolen had een leegte gelaten, die nu met heidensche werd gevuld.

* * * *

De groote verandering, die met de Reformatie over de Christelijke beschaving kwam, is het duidelijkste zichtbaar in de kunst, die Holland het naast aan het hart ligt: de schilderkunst. De nauwe band met kerk en Bijbel, met liturgie en heilgentraditie was weliswaar ook in de Roomsche landen met Renaissance en Barok steeds lossier geworden, bij Rubens strijdt de classieke met de Christelijke mythe om den voorrang, maar een volslagen saecularizatie als in de Hollandsche kunst vindt men in Vlaanderen en Italië toch niet. De grootsche ontdekkingen van het binnenhuis, van het stilleven, van het landschap en het genrestuk geschieden ten koste van den Christelijken inhoud der vroege Nederlandsche kunst. En de meesterlijke portretten op de Anatomieën, Schutters- en Regentenstukken hebben hun beteekenis in zichzelf, niet als bescheiden Stichtersbeelden naast domineerende heiligenfiguren.

HUIZINGA heeft er op gewezen, dat het ideologische element in de Hollandsche schilderkunst grootendeels heeft ontbroken. Inderdaad: gemeten aan de kunst der Van Eycks, van Memling en Matsys, van Jeroen Bosch en Breughel is de Hollandsche schilderkunst arm aan gedachteninhoud, dus ook aan Christelijken inhoud. Zij is daarmede representatief voor de wending in het gansche Europeesche denken en beseffen: eerst moest de wereld en de mensch in volle heerlijkheid en uiterste ellende worden ontdekt voor het penseel en de teekenstift weer het bovenzinnelijke kon trachten te verbeelden. En waar de kerk de schilderkunst nog minder emplooi gaf dan de bouwkunst of de muziek, kwamen de kunstenaars ook niet in de verzoeking — als in Italië en Vlaanderen — een volstrekt uiterlijk geworden verband tusschen schoonheid en heiligheid beroepsmatig te handhaven.

Men moet hier niet tegen inbrengen, dat de zeventiende-eeuwsche schilders toch zoo veel aan den Bijbel hebben ontleend. Behalve bij Rembrandt en enkele anderen is de bijbelsche voorstelling al even zeldzaam als de classiek mythologische en even weinig overtuigend. En schilderijen, die geheel uitdrukking zijn van religieus besef vinden wij slechts heel weinige: bij Rembrandt.

Intusschen bewijst dit laatste, dat, trots al het gezegde, de Hollandsche schilderkunst niettemin in haar hoogste uitingen getracht heeft het heilige uitdrukking te geven. En dit is niet weinig.

SCHMIDT DEGENER heeft in een mooie studie (Rembrandt en Vondel in *Phoenix*, 1942) twee tegenstrijdige stroomingen geschilderd in het kunstleven der zeventiende eeuw, aan den eenen kant is er de van oorsprong Vlaamsche barok, die in Rubens haar hoogste uiting vindt en die catholiek is op humanistische en weelderige wijze. Deze strooming overheerscht zoowel in de literatuur, waar Vondel haar coryphee is, als in de bouwkunst (het Amsterdamsche Raadhuis) en de schilderkunst. Jacob Jordaens is er de protestantsche vertegenwoordiger van (ironische en wel heel vleeschelijke herinnering aan het feit, dat ook het felle calvinisme uit Vlaanderen kwam!) en wordt door den magistraat geprotegeerd. Maar Rubens is de onvolprezen meester van deze kunst.

Tegenover haar staat Rembrandt. Tusschen die beide groote meesters voegen zich ongedwongen al die heerlijke wereldlingen, die, als Frans Hals, den barokken zwier vereenigen met een oerhollandsche menscheeljkheid en van wie slechts hijzelf, aan het eind van een leven vol bravoure, de verstilde innigheid van de oude Haarlemsche regentessen weet te bereiken. (Een geheel andere figuur is weer Carel van Mander, hartstochtelijk schilder en minnaar van de schoonheid, tevens naar binnnn gekeerd doopsgezinde, die het uiterlijk veracht en de ingetogenheid liefheeft; zie SMIT, *De dichter Revius*, 38).

Maar aan de overzijde staat Rembrandt. Hij is inderdaad de groote bijbelschilder. — een bewijs hoezeer de Bijbel leven kon in de fantazie van een kunstenaar. Maar hij is veel meer. Een Calvinist kan men hem moeilijk noemen. Wellicht was ook hij van doopersche afkomst. Maar zijn kunst heeft een geheel eigen religieus karakter. Hij zoekt het goddelijke in de menschelijkheid. Bij hem is Christus niet de mooie Vlaamsche metselaar, die zoo juist van den steiger gevallen is, zooals een geestig Franschman van Rubens' kruisafneming zeide; noch de heros als bij Michelangelo; noch de verschijning uit een andere wereld als bij Grünewald; noch ook de mystieke figuur van de Vlaamsche schilders. Rembrandts Christus is een Jood, die niets goddelijks heeft dan het menschelijke, niet treffends dan zijn oogen, niets majestiteelijks dan zijn nederigheid. Er is niet dogmatisch in Rembrandts kunst. In zooverre is hij nog meer doopersch dan gereformeerd geïnspireerd: elk verband met kerk en liturgie, met symbool en traditie ontbreekt. Alleen de zuivere menschelijkheid blijft: de menschelijkheid van het lijden. Maar — en dit is in zijn grootheid het Christelijk moment, dat te sterker spreekt omdat het nimmer preekt — in die menschelijkheid wordt de goddelijkheid openbaar zooals geen gulden heiligenkrans vermag af te beelden. Ook in Rembrandt, maar geheel anders dan bij Vondel, uit het geloof zich — vooral in zijn latere werken — op supraconfessioneele wijze. Zijn werk kan niet in de kerk hangen, tenzij in die eene heilige catholieke kerk, die nergens gebouwd is, omdat God haar bouwt. Want zijn werk staat tegenover dat van Vondel als dat van de pure innerlijkheid. Rembrandt heeft ons den mensch geopenbaard, en — omdat hij Christen was — ons in de menschelijke trekken de goddelijke van Christus onthuld.

G. VAN DER LEEUW.